

Neoliberalismus, transformace a občanská společnost

ILJA ŠRUBAŘ*

Institut für Soziologie, Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen-Nürnberg, SRN

Neoliberalism, Transformation and Civil Society

Abstract: The present study tackles two problems: First, it questions why the liberalism represented by Hayek's thought has succeeded as a new ideology in post-socialist countries; it traces the similarities between the liberal and marxist type of radical economism and states that economic theories fail as general frameworks for a theory of society. Second, it confronts Hayek's approach with some basic sociological findings (such as those of Parsons, Dahrendorf, Mannheim and Habermas) concerning the process of modernization. It is argued that – in the light of these findings – Hayek's theory seems inappropriate for grasping the real mechanisms of societal development.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 67-78)

Ve svém spise „Democracy and the Market“ analyzuje Adam Przeworski [1992: 6 pass.] převrat, který se odehrává v postsocialistických státech, a konstatuje s jistou ironií, že jednou z jeho podstatných součástí je světonázorový přechod od marxismu k neoliberalismu a s ním od dogmatu plánování k dogmatu svobodného trhu. Przeworski tímto zjištěním cílí na patrnu, v těchto státech ještě přežívající „reálně socialistickou“ potřebu, vyžadující, aby praxe byla vždy fundovaná teoretickým systémem, pomocí kterého se společnost uvede jaksi jednou provždy do pořádku. Vystoupíme-li z každodenní samozřejmosti, kterou tento světonázorový přesun v postsocialistických zemích představuje, pak neodbytně vyvstávají otázky: Proč je to právě neoliberalismus, který se v tomto smyslu stává postsocialistickou světonázorovou alternativou? A dále – je teorie společnosti, kterou tento světonázor nabízí, opravdu schopna analyzovat sociální realitu tak adekvátně a s tak výlučnou spolehlivostí, na jakou pozvedá nárok?

Těmto dvěma otázkám je věnována následující úvaha. V českém prostředí se zdají být o to zajímavější, oč důrazněji se Česká republika snaží profilovat jako politický prostor, ovládaný právě těmito „pravicovými“ teorémy, za jejichž klasika zde platí F. A. Hayek.¹

I. Radikální ekonomismus

Začneme otázkou první. Proč je právě neoliberalismus Hayekova ražení tak přitažlivý pro světonázorovou transformaci v postsocialistickém prostředí? Na první pohled se zdá být nejjednodušší odůvodnění pragmatické: Transformace plánované hospodářské struktury v tržní není pouze záležitostí ekonomickou, nýbrž i společenskou a vyžaduje tedy teorii, která oba tyto momenty spojuje. Tato potřeba nevypovídá však ještě nic o důvodech

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Ilja Šrubar, Kochstraße 4, D-91054 Erlangen, SRN.

¹) V přítomné úvaze se opírám především o jeho programický spis *Ústava svobody* [Hayek 1983].

výběru určité koncepce. Myslitelné by byly různé alternativy – počínaje Keynesovou přes Müller-Armackovu, která má zřetelně liberální pozadí, až po projekt otevřené společnosti Sira Karla Poppera. V intenci Hayekova myšlení by zde bylo možno přijmout tezi, dle které neoliberalistický model je jaksi automaticky završením evoluce společnosti a tím také ukončením dějin, o němž nás poučuje Fukuyama [1992]. Na pozadí rozpadu reálného socialismu a nepopíratelně vyšší ekonomicko-sociální úrovně vývoje společností západně-kapitalistického typu by tato teze mohla nabýt určité pravděpodobnosti, ovšem jen tehdy, akceptujeme-li předpoklad, že daná vyšší úroveň západních zemí je výhradně výsledkem působení neoliberálních mechanismů v jejich společenské struktuře. Že tento závěr zdaleka není samozřejmý, uvidíme později. Proč je ale tak přitažlivý v postsocialistických podmínkách? Proč představa ekonomického individualismu řízeného trhem, provázeného odmítáním sociální politiky na více než rudimentární úrovni, glorifikací sociální pozice „nezávislých“ podnikatelů a podezřívavě odmítavým postojem k hospodářsky závislé většině a jejím organizacím nabývá charakteru společenského všeléku? Čím připravil reálný socialismus půdu pro myšlení tohoto typu? Na jaké myšlenkové figury a vzorce, vzniklé za dobu jeho trvání, může toto myšlení navázat?

Nenechme se zavést zdáním, že myšlenkový svět, který je vůčihledným extrémním opakem předešlého, nemůže mít s tímto nic společného, než to, že je jeho negací. Naopak: Přechod z jedné extrémní pozice do druhé poukazuje k tomu, že se obě vztahují ke společné skutečnosti, ke společnému principu, v jehož interpretaci a provedení se ovšem radikálně odlišují, ba často vylučují. Co je tedy takovým společným principem, spojujícím marxistické a neoliberální vnímání skutečnosti?

Spojícím principem obou doktrín je bezesporu přesvědčení, že mechanismus ekonomického fungování společnosti řídí všechny její ostatní funkce a že rozhoduje o konečné podobě společenské struktury. Tento ekonomický radikalismus, dominující jak marxistický, tak neoliberální typ myšlení, pramení z jejich společných historických kořenů, ležících v rané periodě vývoje občanské společnosti. V této době, tedy koncem 17. a v průběhu 18. století, se díky analýzám, z nichž pramení liberální myšlení, prosazuje názor, že je to právě politická ekonomie, která – řečeno s Marxem – představuje determinující anatomii společnosti a že vědecká analýza fungování společnosti musí být analýzou jejich ekonomického jádra. Důvěru v determinující moc ekonomického mechanismu čerpá Marx jak známo z klasických prací liberálních ekonomů a na ní též zakládá naději, že kolektivistická korektura tohoto mechanismu povede ke vzniku společnosti nového typu. Jak liberálně individualistická, tak marxisticky kolektivistická varianta ekonomického radikalismu vychází tedy z toho, že lze definovat systémy ekonomického jednání, které jsou dostačující příčinou pro vznik a trvání společenských formací určitého typu.

Tento ekonomický redukcionismus představuje první moment samozřejmě daný v obou soustavách a tvoří tak součást jejich společného myšlenkového horizontu. Radikální rozdíl spočívá ovšem v konsekvencích, které obě doktríny ze svého společného poznání vyvozují. Pro Marxe znamená analyzovatelnost ekonomické anatomie občanské společnosti možnost poznání jejího systému jako celku, a tudíž i možnost radikální transformace této společnosti pomocí systémových změn v její ekonomické struktuře. Pro neoliberální myšlení Hayekovo je marxistický přístup příkladem nepřipustného holismu. Centrálním výsledkem liberalistické analýzy tržní anatomie občanské společnosti je teze, že se sice jedná o popsatelný systém koordinující a vyrovnávající individuální zájmy a cíle, že však jeho analýza není proveditelná na tak detailní úrovni, aby mohl být

definován model, určující jednání všech účastníků. Naopak: neviditelná ruka trhu je v této perspektivě výdobytkem společenské evoluce – řešením, které umožňuje koordinaci subjektivních cílů individuálně náhodných a účastníkům trhu z velké části navzájem neznámých. Jakýkoliv pokus o systémové zasahování do tohoto mechanismu, tj. o zasahování omezující individuální svobodu rozhodování ve prospěch zájmů kolektivních, tuto spontánní koordinaci společnosti ruší a musí být odmítáno.

V procesu postsocialistické transformace se však ukazuje, do jaké míry společný rámec radikálního ekonomismu obě koncepce paradoxní formou spojuje. Transformační reforma se musí na jedné straně spoléhat na pravdivost postulátů Marxových, dle kterých je plánovaná manipulace ekonomické základny nejen možná, ale pro změnu nadstavby i nutná; na straně druhé musí cílem tohoto plánovitého procesu být právě spontánní tržní koordinace společnosti, jejíž systematické zdůvodnění teoreticky spočívá v argumentu o neproveditelnosti prvního.

Navzdory diametrálním odlišnostem nacházíme tak společné rysy obou doktrín, které lze sledovat dále: Obě narážejí na problém, který je v sociologické literatuře označován Durkheimem [1975: 266 pass.] jako „mimosmluvní podmínky platnosti smluv“ popřípadě Parsonsem [1968: 64 pass.] jako „utilitářovo dilema“ (utilitarian dilemma). Oba tito autoři poukazují na to, že teorie, vycházející z ekonomické determinace jednání a společnosti, docházejí ve své argumentaci dříve či později k momentu, kdy čistě ekonomická motivace sociálního jednání k vysvětlení jeho evidentně existujících kolektivních rysů nepostačuje a kdy je třeba založit pravidla jednání, na jejichž základě je ten či onen ekonomický systém akceptován či odmítán, na mimoekonomických faktorech. Pro Marxe tak vzniká problém „správného vědomí“, tj. třídně a historicky správné interpretace společenského dění. V rámci učení o základně a nadstavbě nezbývá Marxovi, než podmínit toto vědomí znovu ekonomicky. Vzhledem k tomu, že detailní vědecká předpověď motivace konkrétního individuálního jednání na základě obecně ekonomické situace není možná – zde má Hayek zcela pravdu –, otevírá se zde prostor pro dogmatické určení toho, co je třídně a historicky správné a co ne – a sice navzdory faktickému průběhu událostí a dějin.

Podobný problém musí řešit i Hayek v podobě „utilitářova dilematu“: Jak Parsons ve své studii „The Structure of Social Action“ ukazuje, je jednou ze základních tezí liberálně ekonomických teorií jednání i Hayekem zdůrazňovaná náhodnost a vzájemná neznalost individuálních cílů. Vznik sociálního řádu, tj. společných pravidel sociálního jednání, je v tomto rámci dle Parsonse vysvětlitelný pouze dvojím způsobem: Jednak ekonomickou koordinací pomocí modelu „neviditelné ruky“. Tato koordinace sice vysvětluje „nechtěnou“ alokaci vědění, zboží a zdrojů, avšak nikoli vznik společných principů, cílů a norem jednání. Zbývá druhá Parsonsem vyznačená možnost spočívající ve vysvětlení společných pravidel mimomodelovými předpoklady o „antropologických“ či „evolučních“ principech jednání, jejichž výsledkem společná pravidla jsou. Této argumentace používá Hayek hojně, vztahuje ji však ke vzniku spontánní tržní koordinace jednání jako evolučnímu řešení problému řádu. Jako reakce na tento řád ovšem vzniká řada kolektivních zájmů, které úspěšně odporují ve formě monopolu, odborů etc. jeho postulované individualistické podstatě. Z fungování tohoto spontánního mechanismu samotného nelze tedy neoliberální pravidla zachování individuálních svobod odporováním kolektivním tlakům bez dalšího odvodit. Zde vstupuje do Hayekovy argumentace nutně teze o mocenském monopolu státu, který je vybudován a zároveň omezen

liberálními principy. Tyto však musí být dosazeny zvenku, neboť je nelze ve společenské realitě samé imanentně založit, a tudíž stojí často s touto realitou, tj. s fakticky existujícími individuálními zájmy, v zásadním rozporu. V tomto smyslu je, řečeno s Hegelem, liberalismus systémem principů, které vždy na konkrétní realitě troskotají.

I Hayekova neoliberalistická koncepce, která chce založit „ústavu svobody“ individua na spontánním řádu, je tedy nucena své principy dogmaticky postulovat a všechny historicky vznikající zájmy individuí, které se s těmito postuláty nekryjí, definovat jako zájmy svobodu ohrožující. V tomto ohledu tedy – podobně jako teorie Marxova – přestává být teorií analytickou a stává se teorií normativně preskriptivní, vymykající se falzifikaci. Zde nacházíme zásadní rozdíl mezi Hayekovou a Popperovou koncepcí společnosti, na kterou opakovaně poukazuje Dahrendorf [1990: 28 pass.]. Popperova společnost je otevřená – a to i experimentům konkrétních reforem, které *ad hoc* řeší problémy, na které společnosti ve svém historickém vývoji narážejí.² Hayekova představuje exkluzivní systém principů, jejichž aplikaci dogmaticky vyžaduje, navzdory konkrétním potřebám a zájmům historických individuí. Chod světa by byl vždy optimálně garantován, kdyby se těmito principy řídil. Problém ovšem spočívá v tom, že dějinný průběh vývoje evropských společností – i kdybychom jej chápali jako historickou realizaci liberálních principů – vytváří řadu typů kolektivních orientací, jejichž normy se s těmito principy neshodují. Hayekův přístup k nim vzbuzuje dojem, že jsou jaksi v historii nepatřičné, neoprávněné a správnému vývoji dějin, či lépe liberálním nedějinám, odporující.

V tomto imanentním sklonu k dogmatismu, který je oběma diskutovaným variantám radikálního ekonomismu vlastní, rozeznáváme druhý podstatný moment jejich společného myšlenkového horizontu. V obou případech se jedná o ideologie v Mannheimově smyslu, tj. o ideové konstrukce koncipované jako legitimace určité politické praxe, a tudíž pojmově konstruované tak, aby jejich falzifikace byla vyloučena, přičemž tezím odpůrců je odpírána platnost poukazem na sociální (třídní) pozici, kterou zaujímají.³ Svou vlastní platnost podpírají obě koncepce ekonomickým determinismem, předkládaným jako výsledek vědecké analýzy. Tento determinismus, a tudíž i s ním spojený vědecko-analytický nárok musí obě koncepce opustit, aby mohly postulovat normativní principy svých politických doktrín. Z tohoto základního rozporu v jejich konstrukci vyplývá pak jejich tendence k podřizování výsledků analýzy zabsolutizovaným normativním nárokům vlastní ideologie.

Jak zřejmo, není preferování Hayekova modelu vůči – řekněme Popperovu či Dahrendorfovu – dáno pouze pragmatickou snahou o nalezení analytického teoretického systému, o který by se transformační proces mohl opřít. Hayekův neoliberalismus zapadá svým radikálním ekonomismem, svým sklonem k dogmatizaci a svou nevšimavou odmítavostí vůči konkrétním individuálním a skupinovým zájmům bez obtíží do jistých marxismem a reálným socialismem tradovaných ideových rastrů, což v podmínkách postsocialismu činí jeho obsahem tak odlišnou koncepci ve struktuře argumentu přesto tak důvěrně známou.

²) Tuto představu rozvádí Popper ve své *Bídě historismu* [Popper 1979: 51 pass.].

³) K tomu explicitě [Hayek 1983: 145 pass.].

II. Ekonomie – obecná teorie společnosti?

Přístupme nyní k otázce, do jaké míry Hayekův neoliberalismus jako sociálně vědecká teorie adekvátně zobrazuje sociální realitu a genezi jejího řádu. Viděli jsme, že Hayek tuto genezi chápe jako funkci neviditelné ruky trhu a její analýzu klade do oblasti ekonomické teorie. V jeho případě se jedná o teorii stojící v tradici rakouské neoklasiky vycházející z prací Karla Mengera a jeho pokračovatelů [Menger 1883].

Menger argumentoval především proti německé historické škole, zastoupené hlavně Schmollerem, která na ekonomické jednání individuí a vývoj hospodářství nahlížela v jeho historickém, často lokálním kontextu a vysvětlovala jej rekonstrukcí jeho konkrétních historických podmínek. Naproti tomu se Menger snažil formulovat obecnou teorii jednání, vycházející z toho, že individua jednají vždy racionálně tak, aby volila alternativy přinášející užitek za použití nejmenších prostředků, přičemž vycházejí ze svých osobních preferencí. Tento ekonomický princip jednání není dle Mengera jen principem fungování trhu, nýbrž je obecným modelem pro vysvětlení sociálního jednání v oblasti všech sociálních věd. Společenský řád a jeho instituce mohou pak být chápány jako nechtěné, a tedy náhodné výsledky takto orientovaného jednání individuí.

Zde se ukazuje ambivalentní přístup k problému sociálního řádu, který je tomuto typu teorii jednání vlastní. Na straně jedné je řád výsledkem individuálního, tržně ekonomického racionálního jednání, na straně druhé se ovšem ukazuje, že jeho výsledek je náhodný, neboť nebyl jednajícími intendován. Záhada toho, jak z jednání individuí vznikají společná pravidla – společenské normy –, které toto jednání řídí, je sice jako problém formulována a příznačně označena jako „fungování neviditelné ruky“, ale vyřešena není. Na tento nedostatek poukazuje právě Talcott Parsons, když hovoří o dilematu utilitářských (tj. liberálně ekonomických) teorií jednání. Parsons tak dochází k závěru, že vysvětlení spontánního vzniku sociálního řádu nemůže být založeno pouze na účelové racionalitě individuálních zájmů, koordinovaných trhem, nýbrž že se musí vztahovat i na sociální genezi společných normativních pravidel, která účely a prostředky ekonomického jednání legitimují.

Tento logický požadavek sociologické teorie naráží ovšem na odpor radikálně ekonomických koncepcí teorie společnosti – a to z rozličných důvodů. Za prvé samozřejmě proto, že jím je relativizována výlučnost ekonomického vysvětlení geneze společenského řádu poukazem na to, že oblast ekonomického jednání je pouze jednou komponentou jeho komplexní struktury. Již z toho tedy pramení nevraživý postoj ekonomismu k sociologii, jak je nám důvěrně znám z marxistické tradice. Ve vývoji neoliberální pozice je tento podezřívavě zamítavý postoj motivován ještě poněkud jinak. Je spojen s tradičním liberálním pojetím společenského řádu jako řádu občanské společnosti (civil society), tedy koncepce, konstituované v 17. a 18. století za účelem politického boje proti tehdy tradičním, tedy stavovsky neobčanským mocenským strukturám, omezujícím svobodný rozvoj tržního mechanismu a konstituci společnosti jako smluvního svazku rovnoprávných a nezávislých individuí. V této perspektivě stojí tedy princip individuální občanské svobody proti principu tradovaných kolektivních norem. Tato opozice se stává – řečeno s Luhmannem – binárním kódem, jehož optikou liberální myšlení pozoruje svět. V Mengerově teorii se tato opozice odráží v metodologické preferenci pro univerzální, individualisticky tržní model vysvětlení sociálního jednání, kterým zamítá vysvětlení historické, zakládající se na rekonstrukci rozdílných dějinných podmínek a norem. V době jeho působení koncem 19. století vystupuje na scénu i sociologie, která chce být

vědou o sociální skutečnosti *sui generis*, tedy vědou o tom, jak se systémy kolektivních norem formují a jakým způsobem ovlivňují jednání individuí – jak sociální, tak ekonomické. V konsekventním prodloužení tohoto sociologického přístupu – totiž v sociologii vědění – se pak otevírá otázka sociálního, tj. kolektivního, vzniku společenského vědění vůbec. Předmětem sociologického zkoumání se tak stává nejen rovina sociálního jednání, ale i rovina teorií o něm – ať už každodenních, ideologických, či vědeckých.

Liberalismus v této perspektivě ztrácí status exkluzivní teorie občanské společnosti a stává se víceméně jednou z existujících alternativ, jejichž vznik a působení je předmětem sociologického vysvětlení. Pokud sociologie pozvedá nárok na vysvětlení vzniku a působení sociálních tlaků, jimiž kolektivní normy regulují sociální jednání a člení vědění o sociální realitě, zařazuje se tím v rámci binárního kódu liberální interpretace světa mezi kolektivisticky argumentující koncepce, a musí být tedy odmítána podobně jako kolektivistické, tj. socialistické či marxistické konkurenční varianty radikálního ekonomismu. I ona propadá holismu, oně sociálně vědecké *hybris*, která chce vědět o genezi, struktuře a vývoji sociálního řádu více, než to, že tento je nechtěným výsledkem jednání subjektu, racionálně sledujících zvýšení individuálního užitku.

Co bylo ze strany liberálních teorií do roku 1933 pouhou národohospodářskou či metodologickou debatou, získalo nástupem fašismu rychle charakter souboje ideologií. Zástupci liberálních teorií a tvůrci nynějšího neoliberalismu – mezi nimi, jak známo, i Hayek –, ocitnuvši se v emigraci, se tázali po příčinách, které umožnily nástup fašismu a národního socialismu v Evropě. Nacházeli je v postupném sílení kolektivistických doktrín, které v průběhu modernizace evropských společností deformovaly liberální principy občanské společnosti, ať už v podobě sociálně politických opatření, či vlivem radikálně levicových a pravicových „socialistických“ hnutí, v jejichž konkurenci národní socialismus zvítězil. V této perspektivě se tedy zdánlivě potvrdila liberalistická prognóza, že dominance kolektivních zájmů nad individuálními znamená konec civilizované společnosti. Kdyby se – argumentuje von Mises [1944] ve svém spise *Omnipotent Government* – vlády a společnosti držely liberálního modelu a nepodléhaly tak snadno dirigistickým a kolektivistickým svodům – svět by neznal válek a diktatur.

Tento povzdech, jakkoli se s jeho morálním apelem můžeme ztotožnit, poukazuje k omezením analytických možností teorií tohoto typu, na které jsme již narazili v podobě Hayekova dogmatismu. Vyjdeme-li z teze, že jedním z podstatných momentů autogeneze sociálního řádu v moderních evropských společnostech je mechanismus trhu, pak je pozoruhodné, že liberální teorie na jedné straně neustále konstatují úchytky od jeho optimálního fungování, způsobené v průběhu dějin vznikem odlišných „kolektivistických“ normativních systémů, na straně druhé však ukazují, že liberální principy politického uspořádání nelze bez dalšího ze spontánního fungování trhu odvodit. Jakkoli liberální teorie registrují a odmítají kolektivistické deformace trhu a řádu, poukazujíce na jejich společenské zhoubné následky, nejsou zřejmě schopny vysvětlit, proč tyto úchytky z fungování trhu jaksí běžně vznikají, zatímco právě liberální principy musí být mocenským monopolem státu externě dosazeny.

Zde naráží liberální teorie společnosti na analytické bariéry, dané jednak jejím metodologickým individualismem, jednak nutností distancovat se od kolektivistických vysvětlení, která jí splývají s pozicí marxistického radikálně ekonomického konkurenta. Svádí tak boje definované diskursem 19. století a nutnost postulovat univerzální platnost svých principů vykupuje ahistorismem svého analytického přístupu k sociální realitě.

Tím se ovšem vzdává i možností, které k řešení hádanky neviditelné ruky tržního mechanismu a ohrožení či podpory jeho fungování nabízejí jiné, zvláště pak sociologické přístupy. Představa, že liberální model je analytickým zobrazením fungování sociální skutečnosti v moderních občanských společnostech, je tedy značně nepřesná.

III. Dialektika liberální spontaneity řádu

Fakt, že liberální model není adekvátním popisem fungování společnosti, na které míří, ovšem neznamená, že by sám nebyl částí této skutečnosti a nepůsobil v ní. Toto působení má však – zcela ve shodě s Hayekovým konceptem – řadu nezamýšlených důsledků. Tuto spojitost vnímá liberální myšlení jen velmi selektivně, a v případě, že se tyto důsledky obracejí proti němu, považuje je za defekty v řádném chodu dějin. Dialektice souvislosti liberálního modelu a jeho důsledků platí tato poslední část naší úvahy.

Pro uklidnění současného českého čtenáře, který je částečně následkem běhu dějin, částečně *à la mode* „pravicový“, upřesněme hned, co je zde dialektikou myšleno. Rozumím jí zde jednoduše z libovolné praxe lidského jednání odvoditelnou zkušenost, že skutečný obsah jisté ideje se ukáže až tehdy, je-li tato idea realizována a její reálné následky se stanou zřejmými. Pak teprve poznáváme pravý dosah původně myšleného a můžeme na něj reagovat opět další ideou, rozvrhující naše jednání. Korektura skutečným, nutná pro vývoj myšlení a poznání, není dosažitelná pouhým myšlením bez realizující praxe. Toto „dialektické“ pojetí řádu tedy znamená, že se proces konstituce sociální reality nedá nikdy beze zbytku v reflexi poznání modelovat. Do této míry se tudíž náš „dialektický“ pohled shoduje s Hayekovým, který trvá na spontánním rozvoji společenských sil.

Hayek argumentuje proti státním a kolektivním tlakům, ohrožujícím inovativní potenci „spontánního“ rozvoje pokroku [Hayek 1983: 48]. Této nezamýšlené spontaneity dosahuje moderní společnost, jak víme, trhem, jehož fungování dle Hayeka nezbytně vyžaduje soukromé vlastnictví výrobních prostředků [op. cit.: 150 pass.]. Fungování trhu předpokládá tedy sociální nerovnost, jejíž udržování není pouhou otázkou státní či ekonomické moci, nýbrž – jak ukazuje Max Weber – též otázkou jejich legitimace pomocí společenských normativních systémů. Jedním z těchto systémů je – sociologicky pozorováno – liberalismus sám. Jeho zásluhou získává moderní společnost již ve svých počátcích dvě sociální techniky, které dovolují zpracovávat konflikty mezi jednotlivci a společenskými skupinami. První z nich spočívá již v definici společenských konfliktů jakožto legitimní konkurence názorů, které nacházejí své řešení diskursivní, tj. parlamentární cestou. Druhá vyplývá z předpokladu fungování tržního hospodářství – totiž z nutnosti soukromého vlastnictví na straně jedné a z potřeby rovnoprávnosti tržních účastníků jako svobodných smluvních subjektů na straně druhé. Legitimace faktické materiální a sociální nerovnosti zrovnoprávněním před zákonem představuje tak základní legitimační techniku liberálních koncepcí a zároveň ovšem i jejich základní normativní rozpor.

V zájmu ochrany trhu jako spontánního mechanismu společenského řádu se dovolává této techniky i Hayek. V jeho neoliberální verzi se však tomuto principu dostává jistého zahrocení, které jeho původní – řekněme osvícensky – legitimační potenciál omezuje: Hlavními nositeli spontánních inovací, a tudíž garanty pokroku jsou „nezávislí“ účastníci trhu, tedy vlastníci kapitálu, kteří se nejspíše mohou ubránit skupinovým a vládním tlakům a uchovat si individuální svobodu, kreativitu, schopnost přebírat riziko etc. Jejich bohatství jim umožňuje vytvářet luxusní potřeby, které – uspokojeny a

převedeny do masové výroby – posléze pozvedají životní úroveň méně zámožných. Bohatí „nezávislí“ jsou tak garanty pokroku, neboť žijí – jako jakési vzory – ve fázi vývoje, které méně bohatí dosáhnou později [Hayek 1983: 55 pass., 150 pass.]. Na rozdíl od nich mají ti účastníci trhu, kteří jsou na vlastních kapitálu závislí, tj. většina obyvatel moderních občanských společností, pochopitelně zájem na kolektivním prosazování svého sociálního zajištění na úkor nezávislých vlastníků, na jejichž kreativitu ovšem možnost zajištění závislých spočívá [op.cit.: 144 pass.]. Neoliberální princip svobody jako svobody individua vůči mocenskému a společenskému tlaku, vyžaduje tedy ochranu zájmů „nezávislých“ oproti „závislým“ a patřičné omezení možnosti kolektivního nátlaku nevhodným směrem. Zde se liberální principy musí postavit i proti zneužívání moci demokratickou většinou, neboť ta, jak víme, patří „závislým“ [op. cit.: 127 pass.]. Moc většiny dosahuje v Hayekově koncepci svých hranic tam, kde by individuální svoboda byla ohrožena uzákoněním požadavků, za kterými se skrývá kolektivní nátlak „závislých“. Pod takovými zákonnými akty pak Hayek rozumí většinu opatření vyznačujících sociální politiku moderních států.

Vydeme-li nyní opět z toho, že mechanismus trhu je vskutku nezbytným integrativním mechanismem moderních společností, jehož fungování vyžaduje a reprodukuje materiální a sociální nerovnost, pak se vnučuje otázka, zdali legitimace tohoto mechanismu, tak jak ji navrhuje Hayek, opravdu k jeho uchování přispívá či přispěla. Není spíše obsaženo ve vývoji takto koncipované spontaneity společenského řádu, že jeho legitimace proběhla vytvořením sociálního státu?

Nemá smyslu zavírat oči před tím, že spontánní fungování trhu, jakkoli na jedné straně efektivní v koordinaci hospodářského jednání a zájmu individuí, na straně druhé vyvolává a udržuje konfliktní situaci mezi vlastníky kapitálu a těmi, kteří jsou na nich závislí. To, co v Hayekově podání je více méně teoretickým rámcem pro rozvinutí liberální argumentace, znamená ve své historické realizaci sociální konflikt, permanentně ohrožující stabilitu tržního, a tak i sociálního řádu evropských společností, konflikt, jehož praktické řešení se vyvíjí v evropských společnostech během celého 19. století a který samozřejmě zasahuje století naše. V průběhu tohoto procesu se ukazuje jasně, že liberální koncepce kompenzace materiální nerovnosti formálním zrovnoprávněním individuí jako řešení tohoto konfliktu nedostačuje, a to právě na základě následků, které vyplývají ze spontánní realizace tržního systému a z působení liberálních principů v tomto kontextu. Uvidíme, že jsou to právě tyto následky, které Hayek *ex post* kritizuje.

Podívejme se napřed na to, jak – sociologicky pozorováno – vznikají ony „kolektivní tlaky“, ohrožující individuální nezávislost a svobodu, a položme si otázku, jakou roli tyto tlaky hrají a) při realizaci formálního zrovnoprávnění, na němž se liberální model zakládá, b) pro další vývoj legitimačních mechanismů moderních tržních společností.

Teorie konfliktu vypracovaná Dahrendorfem [1965, 1992] nás poučuje, že trhem vyžadovaná materiální nerovnost vytváří nerovnost životních šancí. Z ní vznikají sociální konflikty vedoucí k utváření kolektivů, jejichž vnitřní solidarita značně převyšuje solidaritu meziskupinovou. Liberální model se snaží překonávat tyto dezintegrační momenty dynamiky konfliktů tím, že individua jaksi vylamuje ze skupinových svazků a převádí je na úroveň formálně rovných společenských „atomů“ – občanů. Abstrahuje tak od jejich skutečných sociálních pozic a podřizuje je „racionálním“ pravidlům garantovaným státním monopolem moci, přičemž legitimace tohoto monopolu spočívá právě – a výlučně –

v této garanci. Zde leží další důvod pro liberální odmítání kolektivismu a jeho tlaku; zde je založen i strach liberála před spontánním fungováním společnosti, není-li toto pochopitelné jen jako nechtěná koordinace izolovaných subjektů navzájem si neznámých a cizích, jejichž izolaci a status nedotknutelných atomů střeží stát. Faktický život společnosti, jako proces konstituující její řád a strukturu, leží – zakryt závojem nevědomosti – mimo dosah liberálova pohledu. Jakkoli je liberálním požadavkem formálního zrovnoprávnění občanů položen jeden ze základů moderní evropské politické kultury, je jím též definován, jak jsme již viděli, legitimační rozpor tohoto modelu: Faktická nerovnost na pozadí abstraktní rovnoprávnosti.

Původní liberální koncepce před zákonem rovných individuí se ovšem vztahovala na takové subjekty, jejichž nárok na individuální svobodu byl podložen jejich hospodářskou nezávislostí. Společnost nezávislých individuí, řešících na základě politické participace a reprezentace své skupinové konflikty parlamentárně, je tedy původně společností „bourgeois“, zakládajících svůj nárok na občanský status na majetku, jak možno studovat na vývoji volebního práva v Evropě. Materiální nerovnost se zde tedy promítá bezprostředně do nerovnosti právní, diferencující mezi „závislými“ a „nezávislými“ v Hayekově smyslu. Tento princip však není možno v rámci tržního systému, z něhož občanský majetek, a tudíž i občanská nezávislost a nárok na rovnoprávnost pramení, prosadit obecně. Trh vyžaduje svobodu pohybu kapitálu a pracovních sil, a tedy i svobodu smluvního závazku, rovnoprávnou na straně práce i kapitálu. Právní rovnost smluvních subjektů a jejich nerovnost na úrovni politické reprezentace je tedy rozparem v normativním imperativu občanské rovnosti, který by bez obtíží v rámci původní historické realizace liberálních doktrín mohl přetrvat, kdyby nebylo dynamiky skupinových a normativních tlaků.

Habermas [1973] ve své studii k legitimačním problémům kapitalistického státu ukazuje, že teprve konflikt s neintegrovánými skupinami občanské společnosti, tj. se závislými třídami, uvolňuje univerzální integrační schopnost liberálního ideálu občanské rovnosti. Teprve pod kolektivním tlakem tohoto konfliktu se během 19. století tento princip generalizuje a rozšiřuje svou platnost na všechny sociální vrstvy na všech právních úrovních. Zajisté vděčí řád moderních evropských společností liberálnímu myšlení za normy, které takovou generalizaci předjímají. Bez kolektivního tlaku „závislých“, rušícího jejich původně sociálně omezenou platnost, by ovšem tyto normy své generalizace pro celou společnost – což se mezi tím stalo základním liberálním axiomem – těžko dosáhly.

Integrace závislých tříd, zvláště pak třídy dělnické – tzv. 4. stavu –, je tak základním problémem, který evropské společnosti v průběhu 19. století musí řešit, chtějí-li podržet svou tržní strukturu. Jeho vyřešení je pro existenci kapitalistických společností nezbytné, neboť spontánní fungování trhu, daleko toho, aby podporovalo svobodnou konkurenci jednotlivců, vede k neustále vzrůstající koncentraci kapitálu. Na úrovni sociální struktury to znamená nikoli sice proletarizaci a zbídačování, nicméně však kontinuální narůstání oněch skupin obyvatelstva, které – coby „závislé“ – integraci vyžadují. Řešení není možné ze dne na den a zjevná materiální, sociální jakož i právní nerovnost, trvající na pozadí ideálu občanské rovnosti, vede samozřejmě k úvahám o tom, že tento ideál v rámci tržního systému není realizovatelný. Liberální neochota nabídnout řešení více než právně formální zvyšuje působivost těchto socialistických úvah, zvláště pak Marxových, a stupňuje tím ještě nutnost a potřebu řešení, které by trh a občanskou společnost zachovalo. Není to tedy odklon od tržního hospodářství a liberálních principů,

co tyto potíže v kapitalistických společnostech 19. století vyvolává, nýbrž jejich spontánní historická realizace.

Vývoj tržního hospodářství dosahuje začátkem 20. století kapitálové koncentrace, která vyžaduje plánovitou koordinaci činnosti koncernů armádami správních zaměstnanců a managerů. Důsledkem toho je rozšíření závislých tříd o „nové střední vrstvy“ a zároveň byrokratizace hospodářství, ve které je vlastnický princip řízení vystřídán managerským. Z absolutní závislosti většiny obyvatelstva na funkcích a krizových dysfunkcích trhu rostou nároky a očekávání na podporu od státu, a to jak ze strany práce, tak ze strany kapitálu. Kapitál žádá zvýhodňování a služby, aby mohl udržet pracovní příležitosti, zaměstnanci žádají zajištění před svou absolutní závislostí na kapitálu. Následkem toho je stát nucen přebírat ve stále větší míře funkce dříve mu cizí. I toto se děje nikoli navzdory, nýbrž jako výsledek spontánní funkce trhu coby nechtěné produkce sociálního řádu. Že v této situaci liberální legitimační model občanské tržní společnosti přestává dostačovat, dokumentuje Karel Mannheim ve své analýze sociálních kořenů vzniku fašismu v moderních masových demokraciích [Mannheim 1958]. Masy „závislého“ obyvatelstva, jež se cítí vydáno napospas anonymnímu velkokapitálu na straně jedné a zrovna tak anonymní státní byrokracii na straně druhé, nejsou zde spojeny ničím více než formálním statutem individuí s právem hlasu. Tento však zdaleka nestačí, aby překonal distanci vzniklou mezi atomizovanými příslušníky mas a integračními mechanismy občanské společnosti – trhem a státní mocí. Naopak: Čím více je pociťována bezmocnost vůči nim, tím zřetelnější je pouze abstraktní charakter občanského statutu jakož i nemožnost jím cokoliv ovlivnit. Tak se formální občanský status ukazuje být příliš slabým na to, aby udržel loajalitu občanů vůči trhu a demokratickému státu. Individualizace a atomizace subjektů vylomila masy z jejich třídních a kolektivních svazků a oslabil tak tendenci k tradiční internacionalisticky socialistické artikulaci jejich zájmů. Alternativou se stávají sociální hnutí nabízející národní a rasovou pospolitost, rušící formalitu občanskou a údajně chránící před mocí kapitálu. Za těchto okolností nevidí ovšem ani kapitál podmínky svého fungování, tj. nerovnost a trh, takto podlomenou státní mocí dostatečně zaštitěny a optuje pro založení státu na radikálně pravicových silách. Je tedy paradoxem, že liberální autoři, kteří za války správně analyzovali fašismus jako likvidaci liberálního principu individuálních svobod, pro jeho překonání doporučovali právě liberální legitimační model, který vznikání fašismu nebyl schopen zabránit.

Vývoj evropských společností musí být tedy pochopen jako vývoj občanské společnosti mezi úskalím pravicových a levicových totalitárních alternativ, které vznikají jako reakce na faktickou sociální nerovnost a dysfunkce trhu, nesený a živený imanentními rozpory v liberálním legitimačním modelu. Definujeme-li úspěšnou modernizaci západních společností s Parsonsem jako proces generalizace norem a hodnot, tj. zdařilé inkluze všech vrstev obyvatelstva do jejich společenského řádu, a současného vzrůstání životní úrovně [Parsons 1972: 20], vidíme, že není náhodou, že modely legitimace těchto společností a jejich tržního hospodářství se vyvíjely – jak ukazuje T. Marshall [1950] – od formulace občanských práv ve století 18. přes generalizaci práv na politickou reprezentaci ve století 19. k postulátu práv sociálních ve století 20. Ukazuje se, že mechanismy legitimující tuto modernizaci a chránící tak občanskou společnost a její vývoj trhem musí zahrnovat nejen legitimaci sociální nerovnosti, trhem dané, ale i – zcela v intenci Hayekově – legitimaci státního monopolu moci, který musí podmínky trhu, a tudíž i

sociální nerovnost udržovat. V momentě, kdy se objevují jiné alternativy organizace industriální společnosti – tedy modely levicového či pravicového totalitarismu – stává se pro existenci občanské společnosti udržení mocenského monopolu rozhodující otázkou. V této situaci se ukazuje, že není dostačující kompenzovat faktickou nerovnost a její podporu od státu pouze nabídkou formální rovnoprávnosti občanů. Pro udržení loajality, a tedy mocenského monopolu je nutné vybavit občany i právy materiálními, která umožňují nerovnost a trh akceptovat tím, že se obyvatelstvo podílí na jejich pozitivních konsekvencích a chrání je před jejich negativními efekty. Stát pomocí přerozdělování sociálního produktu, vyrobeného díky trhu – zmírňuje některé nejistoty dané sociální nerovností a vznikající fungováním trhu. Tato legitimační technika „sociálního státu“ je, jak jsme viděli – řečeno s Marxem –, výsledkem organického vývoje kapitálu a ukazuje se být doposud nejúčinnější ochranou spontánní organizace občanské společnosti. Její fungování – jak ho analyzoval Habermas [1973] – neznamená ovšem, jak se zdá Hayekovi, stranění závislým třídám, a tudíž principiální omezování svobod vlastníka kapitálu. Jako legitimační princip, určený k ochraně trhu na straně jedné a k legitimaci této ochrany na straně druhé, je technika sociální politiky nutně zaměřená k uspokojení obou stran sociálního konfliktu mezi „závislými“ a „nezávislými“. Musí jednak garantovat zákony, službami a infrastrukturou podmínky, za kterých kapitál může efektivně fungovat. Jen tak získává sociální stát možnost disponovat částí sociálního produktu k přerozdělování. Na straně druhé musí pomocí podpor, subvencí a úlev překlenout „životní“ rizika svých voličů, vyplývající z jejich závislého postavení. Oběma stranám tak nabízí přístup k materiálním možnostem, kterých by nebyly schopny dosáhnout bez státního přispění. Tím sociální stát vytváří z občanů klientely voličů a činí je závislými – i když ne v liberální, individualistické podobě – na svém, tj. občansky kontrolovaném, mocenském monopolu a na fungování trhu, jehož spontánní kreativitu tím též chrání.

Tento mechanismus můžeme chválit či kritizovat, na „evoluci“ prozkoušené efektivitě jeho fungování to nic nezmění. Výkyvy na diskusní či praktické úrovni, které lze pozorovat směrem k preferenci „závislé“ či „nezávislé“ klientely v politice západních států, neznamenají vítězství té či oné strany a jejich konkurujících ideologií, nýbrž jsou pouze výrazem vyrovnávání závaží ve struktuře legitimačního systému tržních občanských společností v současném stádiu jejich vývoje. Pokoušet se o řešení tržního sociálního konfliktu preferováním legitimačních modelů jedné či druhé strany by bylo nebezpečným anachronismem; znamenalo by krok zpět za přítomnosti adekvátního stavu mechanismů, které – řečeno s Hayekem – spontánní evoluce tržních občanských společností vyvinula pro jejich ochranu. Prosazování takovýchto jednostranných řešení by bylo – opět ve smyslu Hayekově – špatným racionalismem, totiž prosazováním pouhých myšlenkových konstrukcí, které spontánnímu vývoji řádu neodpovídají. Ba, musíme se domnívat, že podobně jako socialismus svou marxistickou realizaci nepřežil, nebyl by ani kapitalismus přežil 19. století, kdyby byl pouhou realizací liberální doktríny, jak nám ji prezentuje Hayek.

ILJA ŠRUBAŘ studoval na Karlově univerzitě v Praze filozofii, sociologii a historii. Po ukončení studia v roce 1969 odchází do Frankfurtu nad Mohanem, kde pokračoval ve studiu sociologie, filozofie a dějin východní Evropy, které ukončil doktorátem. Od roku 1974 do roku 1993 působil jako asistent a poléze docent na univerzitě v Kostnici, kde vedl Archiv sociálních věd, shromažďující pozůstalosti německých sociologů, kteří museli emigrovat před Hitlerem po roce 1933. Roku

1992 byl hostujícím profesorem na Humboldtově univerzitě v Berlíně. Od roku 1993 je řádným profesorem sociologie na univerzitě Erlangen-Norimberk.

Jeho pracovní zájmy leží v oblasti sociologie jednak na poli sociologických teorií, zvláště pak teorie jednání a sociologie vědění. Již v Praze byl ovlivněn fenomenologií. Jeho vlastní teoretický přístup vychází tedy ze sociologie interpretativní, jak ji na fenomenologických základech formuloval Alfred Schütz; rekonstrukci díla Alfreda Schütze byl věnován Šrubařův habilitační spis. Je zároveň i editorem z pozůstalosti vydávaných Schützových spisů.

Druhou oblastí jeho sociologického zájmu jsou dějiny sociologie. Zde se – mimo obecná témata – věnoval především dějinám německé sociologické emigrace po roce 1933. Je jedním ze zakladatelů Jahrbuch für Soziologiegeschichte, jehož spoluvydavatelem je dodnes.

Třetím těžištěm jeho sociologického zájmu je – biograficky podmíněno – zkoumání společností střední Evropy – zvláště pak na poli postsocialistické transformace.

Fenomenologické myšlení znamená i zájmy filozofické, u Šrubaře zvláště filozofie Husserlova, Heideggerova a Patočkova: Šrubař je jedním z překladatelů a vydavatelů německého výboru z díla Jana Patočky.

Z publikací: A Bergsonian Bridge to Phenomenological Psychology (s H. Wagnerem), Washington 1984; Kosmion, Frankfurt 1988; Exil, Wissenschaft, Identität (vyd.), Frankfurt 1988; Assubjektivní fenomenologie, svět žití a humanismus, *Filosofický časopis* 3/1991; War der reale Sozialismus modern? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43/1991; Sociální jednání a sociální řád, *S-Obzor* 2/1993; Variants of the Transformation Process in Central Europe. A comparative Assessment, *Zeitschrift für Soziologie* 23/1994.

Literatura

Dahrendorf, Ralf 1965. *Konflikt und Freiheit*. München: Piper.

Dahrendorf, Ralf 1990. *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart: Europäische Verlagsanstalt.

Dahrendorf, Ralf 1992. *Der moderne soziale Konflikt*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.

Durkheim, Emile 1975. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt: Suhrkamp.

Fukuyama, Francis 1992. *Das Ende der Geschichte*. München: Kindler.

Habermas, Jürgen 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Hayek, Friedrich A. von 1983. *Die Verfassung der Freiheit*. Tübingen: Mohr.

Mannheim Karl 1958, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Marshall, Thomas H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.

Menger, Carl 1883. *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig: Duncker und Humblot.

Mises, Ludwig von 1944. *Omnipotent Government: The Rise of the State and Total War*. New Haven: Yale University Press.

Parsons, Talcott 1968. *The Structure of Social Action, Vol. I*. New York/London: Macmillan.

Parsons, Talcott 1972. *Das System moderner Gesellschaften*. München: Juventa.

Popper, Karl R. 1979. *Das Elend des Historismus*. Tübingen: Mohr.

Przeworski, Adam 1992. *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.